

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

А 13

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, өдебиеттану жөне әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі жөнен

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жаңындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (терага), О. Әбдіманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жаксылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарак,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жаупапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ә. Тарак

Жалпы редакциясының басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаев

Құрастырылыш, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жаупапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор З. Бисенғали

А 13   **Абайтану.** Таңдамалы еңбектер. VI том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұр-
әділ; жаупапты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 299 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

Абайтану ғылыми бойынша жарық көріп отырган таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай тұралы сез» толғауымен ашылған. Алтыншы тома абаитану саласында тауелсіздік түсінігі жарық көрген таңдамалы еңбектер арнаны топтастырылған.

Кітап орта мектептің жоғары сыйып оқушылары мен жоғары мектептің білім алушылар жастағыра, ғылым мен белгілім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызыметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

Том елдің ынтымығы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық алеуеттің артуына, коғамдық санаңын дамуына қызмет етеді.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын ғынаратып, зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жаңындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

АБАЙДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Абайдың философиялық, психологиялық және педагогикалық көзқарастарын сөз еткенде, ең негізгі сауалдың жауабын ашып алудымыз қажет сияқты. Ол бүгінгі таңға дейін жазылып келген «Абай арнайы философиялық және педагогикалық шығарма жазбаған еді» деп басталатын тұжырым дұрыс па? Әлде бұл үғым – жалтақтықтан туындал жататын жайдак пікір ме? Осы жағдайды анықтап алған жөн. Ол үшін адамзат қауымына белгілі кемел ойшылдардың еңбек ету өдістері мен ой толғаныстарын жеткізген формаларына көнілаударып көрелік. Мәселен, ойшылдардың атасы Сократ өз ойларын сұхбат түрінде жетілдіріп, тіпті қағаз бетіне түсірмеген де ғой. Соңда оның жазбаша еңбектері жоқ, «философ емес» деп кім айта алар екен? Сол сияқты Платон мен Аристотель де өздерінің ой-тұжырымдарын бір-бірлеріне үқсамайтын формаларда берген. Немесе шығыстың ұлы ойшылдары Фараби мен Ибн Синаның шығармаларының түр тұлғасына көніл аударып байқауға болады. Осы аталған данышпандардың қай-қайсысы да, өз ойларын бұрын соңды ешкімде пайдаланбаған жаңа түрмен жеткізуғе тырысқан. Бірақ олардың жазу үлгілеріне қарап, «философиялық немесе, психологиялық шығарма жазбаған» деп айтуға ешкімнің де дөті жетпеген.

Ендеше, ұлы Абай да өзінің философиялық, психологиялық және педагогикалық еңбектерін ешкімге үқсамайтын түрде, өзі тапқан формаларда жазып отырғанын түсінетін мезгіл жеткен тәрізді. Мәселен, Абайдың «ғақлия» түрінде жазылған – 4, 7, 19, 25, 32, 37 – қара сөздерін педагогикалық шығарма емес деуге қандай қақымыз бар. Егер осы текстес еңбектермен танысқыныз келсе, ағылшынның ойшыл-педагогі Джон Локктің шығармаларымен салыстырып көруге болады. Әрине, ұлы ойшылдардан қаз-қалпында қайталанатын үқсастық табу мүмкін емес. Бірақ үндестіктерге толы үлгілерді байқамау да қыын.

Мэселең, Джон Локк (т. 3, § 34, стр. 432, 1988): «Большая ошибка, которую я наблюдал в деле воспитания детей заключается в том, что родители уделяют достаточное внимание тому, чтобы сделать душу ребенка послушаной дисциплине и разуму...», – деп толғана төбіренсе, Абай өзінің оныншы қарасөзінде: «Әуелі баланы өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем», – деп. Баста балаңды алдағанына бір мәз боласың. Сонында балаң алдамышы болса, кімнен көрессін?» «Бокта!» – деп, біреуді боктатып, «кәпір-қияңқы, осыған тимендерші», – деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабакқа бергенде, молданың ең арзаның іздең, хат таныса болады деп, қу, сүм бол деп, «пәленшешін қаласы сені сыртынан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей, жат мінез қылып, осы ма берген тәлімін? Осы баладан қайыр күтесің бе?..» – деп, нақтылай түсіп, тіпті көзге ұрғандай дәлдеп айтылған сөз ғой. Мінеки, екі ғұламаның тәрбие хақындағы сөздерінен нағыз ұстаздықпен айтылған пікірлері.

Абай даналығын тануда елі құнгеге дейін анық айтылып, батыл түрде талданбай жүрген, оның өзге ойшылдардан оқ бойы оқшау тұрған өз ерекшелігі барын айтуымыз керек. Мұны біз айтқанда да, барынша қысқа тоқталуға мәжбүрміз. Біріншіден, Абайдың шәкірттік ғұмыры: екі жыл ауыл молдасында оқыса, уш жыл медресе қабыргасында болады. Бар болғаны он үш жасында ауыл адамдарының ортасына оралады. Екіншіден, оның өмір сүрген ортасының өзі бұрын-сонды өткен ешбір ғұламаларға ұқсамайды. Өйткені, адамзат тарихына ірі тұлға болып енген кеменгерлердің бәрінде университеттік білімдерімен қоса, құнделікті араласып отырған білімпаз орталары болған. Ал Абай болса, сол үш кластық медресе оқуынан кейін, сонау феодалдық қогамдағы қара дүрсін пенделердің ортасында өмір сүрді. Ол сол ортасың тас қаранды зұлматын серпіп қана қоймай, айналасына ақыл-парасаттың нұрын шашты. Ол – өзін-өзі тәрбиелеп, білім мен ілімнің көптеген салаларында аса биік мұраттарға жеткен кеменгер...

Міне, осыдан келіп Абай нәр алған данышпандықтың бастауы неде? Кайнар көзі кайда? Оны ұлылыққа ұмтылдырған тәлімі мен тәрбиесін сөз еткен жөн. Сондағы ең әуелі, шоқтығы

биік болып көрінетін құдіреттің бірі халық педагогикасы екендігі айдан анық. Осы тұста қазақ халқының ұрпағына қалдырған аксиомалық ұғымдары еске түседі. Соның бірі – «Алып анадан туады» дейтін тылсым сыры әлі ашыла қоймаған ұлағатты сөз. Абай феноменінің бірі болғанда да бірегейі осы болса керек. Ол анасының құрсағында жүрек тәрбиесі жетіліп туған алып екендігін қадап айтқымыз келеді. Мейірімді ананың парасатымен, дархан мінезді Әжениң шапағаты... дүниеге оянған жүргімен келген сәбиді халықтық тәлімнің ғасырлар бойы қалыптаскан алтын бесігімен тербей отырып ер жеткізді. Осы уақыттарға дейін зерттеліп жеткен деректерде Абайдың туған анасы Ұлжан да, бауырына басып адамдықтың алғашқы әліппесін үртеткен әжесі Зере де, аймағына аттары аныз боп кеткен инабатты жандар екен. Зерделі сәбидің ақыл тәрбиесі оянғаннан-ақ бесік жырынан бастап халқымыздың ұланғайыр фольклорлық әдебиеті телегей теңіз тереңімен тербейді.

Жалпы Абайдың педагогикалық көзқарастарында инабат (этика) категорияларын даралай көрсетіп талдауға тырысқанын байқау қын емес. Ендеше, ғұлама ұстаздың өзі ұсынған жолымен жүргүте тырысалық.

Ақыл-парасат. Бұл өмірге келген әрбір адам бақытты болғысы келеді. Сөз жоқ, олар өзінің бар ғұмырында, игілікті тіршілік үшін талпынатыны да рас. Бірақ бақытты болудың жолы қайсы? Адам баласының бақытты өмір сүруі тікелей неге байланысты екен? Міне, бұл сұраптарға жауап іздестірмеген адамзат алыштары аз. Солардың көшілігінің жеткен жері де, тапқан жауаптары да бір түйінге келіп тіреледі. Ол – адам баласының мінез-құлғы мен ұжданынан негіз алғындығын анықтайды. Ал адамның мінез-құлқы мен ұжданы негізінен ақыл-парасат пен жүрек тәрбиесінен нәр алады екен. Осында тұжырымды Абай да құптасты. Оның ұсынатын тәрбие қақындағы тәлімі Фараби мен Дауани жүйслерімен астасып жатады. Мәселең, Әл-Фараби: «Жақсы мінез-құлғық пен ақыл қүші болып, екеуі біріккенде ғана – адам бақытқа жетіп, адамшылық қасиеттерге ие болмақ» (Әлеуметтік-этикалық трактаттар).

Мысалы, Абай да: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады» (Он тоғзынышы сөз), – дей келіп, ол өзінің 31-ші сөзінде: «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі, көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде іә қөргенде ғибратлану (улгі) керек, үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көнілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсызық, салғырттық, ойыншы-кулқішлік, іә бір қайғыға салыну, іә бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер», – деп тұжырымдайды. Байқап қарасаныз, Абайдың айттып отырған сипаттарының бәрі де адам мінездерінің көріністеріне жатады. Мінезсіз адамдар, ең әуелі, өзінің ақылын тоздырады еken де, сонаң бұқіл тіршілігінің мәні мен сәніне өздері киянат жасайтын көрінеді. Ал адам мінездерін негізінен тәрбиелеп қана жетілдіруге болатындығын аңғару қыын емес. Абай өзінің 32-сөзінде: «Ғылымды, ақылды сақтайтуғын мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын! Көрсе қызарлықпен, женілдікпен, іә біреудің орынсыз сөзіне, іә бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ, қоярга орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық.... мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сактарлық беріктігі, қайраты бар болсын!» – деп айдан анық етіп нақтылай түседі. Мұнан артық жазылған педагогикалық еңбектің түрі болушы ма еді. Тайға таңба басқандай тәрбие үлгісі дегеніміз осы болса керек...

Ұждан. Тәрбиелі адамдардың бойынан байқалатын: ұят пен ар, ізгілік пен мейірім, имандылық пен инабатты, бір сөзben айтқанда, ұждан деген ұғымға сыйдырамыз. Ал адам табиғатындағы ұждан атты қасиетті сипаттың тербелестін бесігі, тек жүрек тәрбиесімен ғана үндесіп жататыны белгілі. Оның бірте-

бірте бастау алып, қалыптасар мезгіл ана құрсағындағы тоғыз аймен деңгейлес келетіндігінде. Осынау ана құрсағында жетілетін аз ғана мерзім ішінде, жаңа өсіп келе жатқан жан иесі өзінің аса күрделі денесінің құрылыштарын ғана марқайтып қоймайды, сонымен қоса, жан-дүниесінің сергектігі мен сезімталдығын да түйсіктендіре (түйсіктік ақыл) түседі. Табиғат шебердің осынау бір тылсым сырлы жұмбағын, тұмысынан ақыл-парасатқа бай... мінез-құлыштары келіскең аналар ғана ішкі сезімдері арқылы аңғарған. Тек аңғарып қана қоймай, «алпыс екі тамыры» арқылы құрсағындағы жан иесінің жүрек тәрбиесін жетілдіруге тырысқан. Бұл сияқты тылсым құдіретті, тек «мындан бір ана» ғана түсінген. Ол сондықтан да, өзінің «аяғы ауыр» сәтіндегі сезімтал күйге ауысқан көңіл-күйінің бай эсерлерін үнемі өсіп келе жаткан жан иесіне бағыттап отырады. Дана халқымыз: «Алып анадан туады» дегенде, ол табиғаттың осынау бір тылсым құбылышын білген тәрізді. Мұны, орасан үлкен ақындық түйсікпен Абай да сезген. Осындағы байсалдылыққа жеткен жүрек тәрбиесі ғана ақыл-парасаттың сан қырлы сырларын ашып, оны кеменгерлікке толы кемелдікке дейін жетілдіреді. Осыдан келіп адам тәрбиесінің кос қанаты – жүрек тәрбиесі мен ақыл тәрбиесі бірін-бірі жетелей дамитын сипатқа ауысады. Абай айтатын нұрлы ақылға бай, толық адамның тұлғасы осылайша қалыптасса керек. Жалпы өзінің тәрбие жүйесінде, Абай жүрек қалыптастыратын ұждандық сипатқа ерекше мән берген. Ол адам ғұмырында Жүректің орнын алдыңғы қатарға қояды. Тіпті ақылдың тереңдігін күшайтетін де жүрек деп біледі. Сондықтан да ол:

Ақылмен ойлап білген сөз,
Бойында жүклас, сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар, –

деп, адам тәрбиесінің темірқазығын жүрекпен байланыстырып отыр. Абай қашанда өз ойларын өлеңмен жазса да немесе қарасөзбен жазса да, телегей терен тұнғиықтың сырларын мензеп қана ыммен айтады. Біздің осы күнге дейін Абайды түсініп оқи

алмай жүрміз деуіміздің бір ұшы осында жатса керек. Ол өзінің 14-ші сөзінде: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазактың жүректің кісі дегені – батыр дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап білмейді. Рақымдылық, мейірбандылық, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса иғі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та – жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады... қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. «Білместігімнен қылдым дегеннің көбіне нанбаймын», – деп аса терең нақтылықпен тәрбие тетіктерінің сырын ашып отыр. Ол осы ойларын өлең сөзбен өрнектеп:

Жүрегі – айна, көнілі – ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері түр таяу
Үқласын ба сөзді тез? –

деп ұғыну мен ұғудың да мәні жүрек тәрбиесі мен ақыл тәрбие-сінің үндестігінде екенін анық аңғартады. Абай өзінің педагогикалық келесі еңбегінде, яғни, 17-ші сөзінде: «Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айттысып, таласа келіп, ғылымға жүгініпті», – деп бастайды да, әрқайсысын даралай көрсетіп, ақырында жүректі ерекшелеп шығарады. Төрелігін айттып, жөн сілтеген ғылым: «...Осы үшеуін басынды кос, бәрін жүрекке билет», – деп кесім айтады. Бұл Абайдың ұрпағына айттып отырған өз кесімі еді. Егер біз халықтық педагогикамызды қалыбына келтіріп, ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық мектебімізді жүйелесек, ерекше ескеретін тәлімнің сыры – осы. Адам тәрбиесіндегі бұл үрдіс сонау Тоныкек пен Күлтегін жазбаларынан бастап, әл-Фараби мен Габбас Жаунаридің еңбектерінде философиялық мәнге ауысып, Жұсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» педагогикалық тереңдікті көрсетеді. Абай өзі жазған еңбектерінде осы айттылған ғұламалардың пікірлерін үнемі есінен шығармаған, барынша айқын мәнін ашуға тырысқан...

Қанағат. И набат (этика) сипаттарының ішінде ерекше мәнге ие қанағат атты қасиеттің қалыптасуына – жүректің де, ақылдың да қатынасы бар. Адам бойындағы бұл сипат жүрек пен ақылдың үндесе жетілуінен ғана нәр алады. Тіпті, адам мінезіндегі қанағаттық қасиеті әбден толыса нұрланған соң, қайыра келіп жүрек пен ақылдың өзіне шапағатын тигізеді. Міне, қанағаттың құдіреті осында! Абай өзінің 43-ші сөзінде: «...Әрбір жақсы нәрсениң өлшеуі бар, өлшеуінен асса, жарамайды. Өлшеуін білмек – бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, бірақ іске тіпті салынып кеткен кісі... ойын байлай алмай, қияли болып кететіні де болады. Ішпек, жемек, кимек, құлмек, көніл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданbastық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, бокысы шығады. Мансап сүйгіштіқ, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік осыларға үқсаған... әрбір маскунемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетін нәрселер болады. ...адамшылықтан шығарып, құмарпаздыққа салып жіберетүғын нәрселерден бойды ерте тиып алу керек. Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуатыбірлән мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, һәм кайрат – екі мыңты қуат қосылып тоқтатады...» – деп, мөлшерсіздік пен қанағатсыздықтың түбі қайғы-қасирет екендігін аңғартады. Оны тоқтату үшін бір ақылдың ғана қүші жете бермейтіндігін Абай ғұлама ашып айттып отыр.

Дәл осындағы ұғымды ағылшынның ойшыл педагогі Джон Локк та байқатады.

Шыңдығында да адам нәпсісінің қанағаттылығы тікелей жүрек тәрбиесі мен ақыл тәрбиесінің үндесе әсер етуімен қалыптасатындығын тек Абай ғана аша білген педагогикалық көзқарастан анық аңғаруымызға болады. Өйткені, ол Шығыс пен Батыстың ойшылдарының айтқандарын сынни пікірден өткізіп қана қоймай, ой елегімен дұрыс деп тапқандарын үнемі ұштастыруға тырысты. Осылай құнары мол тәсілді пайдаланудың арқасында, ол адам тәрбиесі үшін аса қажетті педагогикалық тәлімнің пәрменді сырларын ашты. Бұл – Абайдың педагогикалық көзқарасындағы әлі күнге дейін мән берілмей келе жатқан тұсы.

Оны Абай шығыс ойшылдары әл-Фараби, ибн-Сина, Жұсіп Баласағұн, Жұсіп Қарабаги, Әлішер Науайдан тарата дамытқан, адамның дүниетанымдарында шешуші қызмет атқаратын ішкі және сыртқы сезімдер (хаяс), гуманистік тұрғыдағы үш сую (иманигүл), сонымен қоса, ақыл, әділет, рахым (жәуанмәрттік) иірімдеріне ерекше мән беріп қана қоймай, оны барынша халық педагогикасымен үндестіре қарауға тырысқан. Абайдың осынау бір өзіне ғана тән жұмбак сырын алғаш ашушы және бұл жөніндес бағдар сілтеуши, заманымыздың ғұлама жазушысы М.О. Әуезов болса, сол тезистік нұсқаны бірсыдырғы тарата білген, белгілі ғалым, абайтану мен мұхтартануды ілгерілетуші білімпазымыз М. Мырзахметов екенін айта кеткен жөн.

Адам мінездеріндегі тәрбие күшімен қалыптасатын қанағаттың бір ұшы, осы жоғарыдағы айтылған ілім тәсілдерімен сабактасып жатқанын көреміз. Абай осынау үш түрлі ілімнің қазақ халқының ежелден келе жатқан тәлімімен тамырластығын танығаннан кейін оны өзінің өлеңдерінде де, қарасөздерінде де кең түрде пайдаланған. Ол осы ілімдерді келешек ұрпақ тәрбиесінде пайдалануды барынша арман еткен. Мінеки, замана өзгеріп, ғасыр ауысып жатыр. Тұнғыш рет казақ халқы егеменді ел болып, өзінің ұлттық оқу-ағарту жүйесінің үлгісін жасауда. Осы үлгіде Абайдың педагогикалық енбектеріндегі ересен мол қазыналар, міндетті түрде көрініс табуы қажет. Ол армандаған «нұрлы ақылға бай, толық адам» біздің де келешектен күтер арманымыз екенін айтып қою аз, соның ұрпақ тәрбиесіндегі үлгісін жасауымыз керек.

Әділет-шапқат. Жоғарыда айтылған жәуанмәрттік ілімнің бір көрінісі әділет екендігін байқадық. Абай осы мәселені 38-ші сөзінде толып жатқан инабаттылық (этикалық) сипаттармен салыстыра қарастырып, аса терен ұғымдарға үніледі. Ол: «Ей, жүргегімнің куаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядкар (ескерткіш) қалдырайын. Ықыласбірлән оқып, ұғып алыңыздар, аның үшін маҳаббатың толады. Маҳаббат – әуел адамның адамдығы, ғақыл, ғылым деген нәрселерірлән. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хаяс сәлим (ішкі сезім, жақсы сипат) һәм тән саулық, бұлар

туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таптайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздейтіндей болғанша», – деп, түбегейлі нәрселерді түре айтып, күллі педагогикалық тәлім мен тәрбиенің негізгі әдістеріне жөн сілтейді. Бүкіл шығыс мәденистінің терен сезімталдық (хауас) пен ойшылдықта құрылған ілімдерімен ойын өрнектеп отырады. Оның «мен бір жұмбак адаммын, оны да ойла» дейтін мұнға толы сыршылдығының сипаты да осында жатса керек.

Абайдың бүкіл өмір жолын зерделей қарасақ, ол айтқан ойлары мен сөздерін іс жүзінде асыруға ерекше күш салған. Соның бір айғағында, оның өз балаларын... сонау Семей қаласындағы мектептерге апарып оқытуы дер едік.

Абай өзінің айналасындағы өнер құған шәкірттерімен білім, ғылым, өмір көріністері мен тұрмыс тәлкектерін, адам мінездері мен кіслікке лайық келбеттерін шешіле талдап, тежеусіз пікір алысып, таласа талдауды үнемі жетілдіріп отыруға тырысқан. Сонымен қоса, Абай шәкірттеріне өнердің сан-сала жолдарын арнайы тапсырып, оларды соган бейімделе білім жинауына көмектесіп отырған. Мәселен, біріне Шығыс ойшылдарының еңбегімен танысады жүктесе, екіншісіне Батыс мәдениетіндегі өнер мен әдебиеттің даму бағыттарына зер салуды тапсырады. Мұның өзі келе-келе әрбір отырыстың мәнді де, терен сипат алуына барынша ықпал ететін болған. Мұндай отырыстар ұстаз берін шәкірттердің ашық сырласуына әкеліп, айналасына шын мәніндегі ағартушылық қызметтерін нәрлендіре түскен. Кейде мұндай сәттерді ауыл адамдарының ортасында өткіzetін болған. Бұл да тәрбие бағытындағы Абай тәлімінің бір мысалы екенін атап айтқан жен.

Тұрмыстық тәлімдер. Абай ағартушылығының бір саласы білім-ғылымға үйренумен қоса, ерінбей еңбек етуге үндейді. Адамның тұрмыс жағдайын да, жан-дүниесінің жақсылық сезімдерге бөлөнуін де жетілдіретін пайдалы еңбек дегенді өзінің

барлық творчествосына арқау етеді. Жалпы адамдың жолын Абай білімнен де, жастықтан да, еңбектен де біртұтас қарастырганды дүрыс бағыт деп біледі.

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кептес далага.
Үстаздық қылған жалықпас,
Үйретуден балага.

Осыншама ғажайып тәрбиенің үлгісін, педагогикалық тәлімнің бійк шыны десек, бізді кім жазғыра алар екен. Сөз асылымен орап ұсынған дария шалқар даналық та, тіршілік тамырын басып... ак пен қарасын айырып беріп отырған ғұламалық та осығой. Жалпы казақ халқының ашылмай жатқан сыр сандығы, кеменгер Абайдың философиялық, психологиялық және педагогикалық көзқарастары екенін мойындауымыз керек. Сонымен қоса, оларды түбегейлі зерттеп, ұрпақ тәрбиесінде батыл түрде пайдаланатын да мезгіл жеткен сияқты. Айта берсе, Абайдың адам мінездеріндегі жағымды да, жағымсыз қылыштарын салыстыра айтатын еңбектері толып жатыр. Бірақ оның осыншама мол құнарлы еңбегінің жемісін көре алмаған өкініштері де аз емес (...).

Абай – өз ғұмырында осыншама мол азап шеккен жан. Ол сондықтан да: «Жарлы емеспін, зарлымын, оны да ойла толғанып» деп бекер айтпаған. Талауда жатқан халқының жан дүниесіне шашағат шашам деумен арманда өткен ғұмыры бар.

Достық мұра. Абай өзінің бүкіл сапалы өмірінде шынайы достықты, достыққа апарар ак, адад сезімдерді барынша құрметтеумен қоса, аса биік өркені мол мұрат деп таныған:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаңнан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырын деп,
Және хақ жолы осы деп әділлітті.
Осы үш сүю болады иманиғул,
Иманның асыны үш деп сен тахқиқ біл.
Ойлан-дагы үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы шын ойласаң, тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ – хәқтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой – онан шоппы.

Міне, осынау күллі әлемді жарагушыны, адамзатты, әділетті сюю арқылы табылатын достықты өмір бойы ансаумен және уағызыдаумен өткен Абайдың ағартушылық сипатын терең талдау қажет. Ол шынайы сүйе білуді нағыз дарындылық пен талант деп үққан. Білім мен ғылым иманигулге жеткізетін бір ғана жол деп түсінген. Ал білім мен ғылымның кілті – тіл! Олай болса, керекті тілді үйрену басты максаттардың біріне айналғанын Абай әркез өз еңбектерінде айттып отырады. Сондықтан да ол араб, парсы, шағатай, орыс тілдерін терең білудің арқасында, Шығыс пен Батысты байланыстыра менгерген. Әсіресе, Абай өзінің кемелденген шағында жақсы менгерген орыс тілінің жемісін көп пайдаланады. Оның бүкіл дүниетанымы мен ойшылдық көзқарастары жаңа сипатқа ауысады. Орыс халқының озық ойшылдары Герцен, Белинский, Чернышевский және Добролюбовтардың шығармаларын тікелей оқу арқылы табиғатынан данышпан туған Абай ойшылдықтың не бір қиян биіктегіне қол созады. Ол осы орыс тілінің арқасында Батыс Еуропаның философ-ғалымдарының (Спиноза, Спенсер, Милл және Дарвин) еңбектерімен танысып қана қоймай, оларды ой елегінен өткізу арқылы өз пікірін тұжырымдаған. Әсіресе, көне грек кеменгерлері Сократ, Платон, Аристотельдің еңбектерімен танысу, оны көне шығыс ойшылдарымен жарыстыра игеру – Абайдың сыбагасына тиген ұлы мұрат.

Бертін келе Абай ақындық таланттымен Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Салтыков-Щедрин еңбектерін құныға оқып, олардың біразының шығармаларын қазақ тіліне аударып, туган халқының игілігіне айналдырады. Абай өзінің бұл аудармаларына өнер жарысы көзімен қараған. Осылай дей тұрғанның өзінде аударып отырган ақыннының құдретіне киянат жасамаған. Абай өзінің 25-ші қара сөзінде: «Орысша оқу керек, хикмет (керемет, ғажайып, сыр, ақыл) те, мал да, өнер де, ғылым

да – бәрі орыста тұр. Заарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға – тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның үшін олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсөн, көкірек–көзің ашылады. Әр біреудің тілін, өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағуасына(төнесу) кіреді, аса арсыздана жалынбайды», – деп, басқа тілдерді білген жандардың кіслігі асып, қоршылық көрмейтінің айтады. Сонымен қоса, сол кездің өзінде-ақ Абай білімді бір басын үшін емес, ел жұртқа, айналана адалдығынмен қызмет ету үшін үйренуді баса көрсетеді. Тіпті, ол өзінің айтпақ ойын ашық та айқын көрсететін: «Малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, орыстардың жұртқа законы бірдей болмаса, законсыз қорлағанына көнбес едік. Қазакқа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт қатарына қосылуудың қамын жейік деп ниеттеніп үйрену көрек», – деген ойымен Абайдың нені көксеп, қандай кияға қол созып отырғанын аңғармау мүмкін емес.

Абай ағартушылық және педагогикалық еңбектерінде тәрбие-нің жолдарын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қоса (...) өмірден өзі байқап жүрген шындықтың да бетін ашып отыруға тырыскан. Өктемдік пен арсыздыққа құрылған қоғам бір жағынан дұрыс тәрбие бермесе, екінші жағынан пендешілік үшін оқытып жатқан ата-ананың да жаман әсерлерін жасырмайды.

Міне, Абай педагогикасының құдіреті де осында жатыр. Ол жанағыдай көзқарастағы ата-анаға да (...) соншама өміршен де өркенді сұрақты ашып қоя білген. Ол өзінің осы пікірлерін аядай ғана қазақ жұртының тіршілігіне балап қоймай, күллі адамзаттық мұраттармен астастырып жетілдіре түсетінін көреміз.

Абай өзінің 38-ші қара сөзінде: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ көрек! Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесін.

Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде еш нәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік – хайуандық болады.

Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дүшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Залымдық – адам баласының дүшпаны», – дейді де, Абай онан құтылудың пәрменді жолдарын атап-атап айтып береді. Ойланғанда түсіп ұқыпен тындал көрініз: «Бұлардың емі – халлақына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғаділетті ісінің алды-артын байқарлық білімі мен ғылымы болсын», – деп тұжырымдайды. Ол, бірақ, өзінің арман еткен достық сезімдерін өмір сүрген ортасынан таба алмай қамыгумен күн кешеді. Соңдықтан да ол келешекте күтер өмірінен гөрі өтіп кеткен өмірін ансайды.

Есінде бар ма жас күнін,
Көкірегің толық, басың бос,
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің?
Кімді көрсөң – бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бақ,
Көрінуші еді досқа ортақ,
Үміт жақын, көніл ақ,
Болар ма сондай қызық шақ?

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?!

Ақырын-ақырын шегініп,
Алыштан кетті-ау құргырлар.

Жалынасың, боқтайсың,
Сагынасың, жоқтайсың.
Махаббат кетті, дос кетті –
Жете алмайсың, тоқтайсың.

Көзіме жас бер, жылайын,
Шыдам бер, сабыр қылайын.
Жаралы болған жүрекке
Дая бер, жамап сыйайын, –

деп, өзін-өзі төзімділікке шақырып, күніреніп қүйзелумен өтіп жатқан күндерін жасырмайды. Қайта бар болмысымен ашып беруге тырысады.

Кеменгер жанның көкірегін шерменде еткен, әділестіз қоғам мен білім-ғылымы жоқ ортасың аяусыз тартқызған

азабын аңғармаудың жөні жоқ. Міне, осының бері де – тәрбие мен тәлім! Шынымен де, замана өзгеріп, қоғам дұрысталатын болса, теренен сүзіп, асылын алатын ұлағат. Абай сынды жұмбақ жанның ұлағаты! Түбінде Абайтану ғылымының арнасы... бұрынғыдай жалтақтықты ысырып тастап, нағыз ғылыми негіздерге сүйене отырып, айтылатын пікірлердің жүйесіне жетеріне сенгіміз келеді. Соңда ғана Абайдың адам тәрбиесі қарқындала, көзқарастары аса үлкен мәнге жетіп, болашак ұрпақтың көкірегін оятар сәулелі шапағына айналары хақ.

ТҮСІНІКТЕР

1. Тасмагамбетов И.Н. Абай – пікірміздің пірі, рухымыздың туы. Қазақстан Ұлттық Фылым академиясының Абайдың 150 жылдығына арнап еткізген мерекелік сессиясының ашылуындағы сез. 1995 жыл 8 тамыз // Баспасөз бетінде жарияланған: Абай туралы сез. – Алматы, 1996. – 25-29-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға. ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы комиссиясы мәжілісінде 1993 жылғы 2 қарашада сойлеген сезі // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1993. – қараша; Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. – Астана: Елорда, 2005. – 6-11-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп журміз бе? // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 2008. – 26 қараша; Жолдасбеков М. Жеті томдық шығармалар жинағы. 4-том. Асылдарым. Эсселер. Ойлар. Тебіріністер. – Астана: Құлтегін, 2012. – 55-74-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Абрахманов С. Абайдың аударма лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абрахманов С. Төлтума мен телтума (зергітеу). – Астана: Елорда, 2007. – 171-202-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем. Баспасөз бетінде жарияланған: Нәрібаев К. Тұлғаларға тағзыым. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2012. – 50-52-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па? Баспасөз бетінде жарияланған: Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазынды, 2005. – 12-том. – 289-296-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында. Баспасөз бетінде жарияланған: Ысқақбай М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – V том. – 285-307-беттер (мақаланың «Шеберлік асуында» деп аталатын екінші бөлімі берілді); Абай институтының вебсайты.
8. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы агартушысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жарықбаев Қ. Абай – қазақ халқының ұлы агартушысы. – Абай институтының вебсайты.
9. Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Фылым, 1994. – 99-111-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Фаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырылғандар: Т. Әлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Өуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2005. – 99-112-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырылғандар: Т. Әлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Өуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2005. – 65-71-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Көбесов А. Әл-Фараби мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Көбесов А. Әл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 58 б.; Абай институтының вебсайты.
13. Нұргали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Нұргали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2000. – 340-360-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс. Баспасөз бетінде жарияланған: Егemen Қазақстан. – 1995. – 29 наурыз; Абай институтының вебсайты.
15. Досжан Д. Ақылдың қыры. Баспасөз бетінде жарияланған: Досжан Дүкенбай. Шығармалары. IV томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 3-том. – 380-395-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Әмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оку-тәрбие ісінде пайдалану туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Әмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оку-тәрбие ісінде пайдалану (мұғалімдерге көмекші құрал). – Алматы: Мектеп, 1968 (кітаптың осы тақырыппен аталаған бөлімі берілді). Абай институтының вебсайты.
17. Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбагы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2010. – № 1. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Атабаев Қ. «Қазак» газеті – екінші Абай мектебі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 73-75-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2005. – №1. – 42-47-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Тасмагамбетов И. Абай – пікірміздің пірі, рухымыздың туы	3
Сұлтанов К. Абай – адамзатқа ортак тұлға	9
Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша қүйіп жүрміз бе?	14
Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы	36
Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем	64
Жұмаділов К. Біз Абайды танып болдық па?	68
Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында	75
Жарықбаев К. Абай Құнапбаев – қазақ халқының ұлы агартушысы	100
Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым	111
Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы	121
Сыздыков К. Абайдың әсемдік танымы	135
Көбесов А. Әл-Фараби мен Абай	142
Нұргали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі	179
Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс	218
Досжан Д. Ақылдың қыры	229
Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы	246
Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбабагы	268
Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі.....	280
Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер	286
Түсініктеп	296

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том
Ойлар мен толғаныстар**

Күрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *K. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Y. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *K. Өмірбекова*

ИБ№9135

Басуга 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыш. Тапсырыс №1511.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.